

Hıtat Geleneğine Modern Bir Katkı: Salih Ahmed Ali'nin Hıtatı'l-Basra Adlı Eseri ve Kaynakları

Mustafa Hizmetli | ORCID: 0000-0002-3924-7081 | mhizmetli@bartin.edu.tr

Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03te4vd35>

Öz

İlk Müslüman fetihleri sonrasında yeni kurulan şehirlerde bir kabile veya kabileler topluluğuna verilen isim olan hıtat kelimesi, sonraları bu şehirler ve mahallelerindeki bina ve yapıların tanıtımı için yazılan eserlere de ad olmuştur. Bilinen ilk hıtat kitabı Heyasem b. Adi tarafından yazılmış olmakla birlikte İbn Abdülhakem'den itibaren Mısırlı müelliflerin öne çıktığı bir alan haline gelmiştir. Mısır hıtat yazıcılığı geleneğini zirveye taşıyan ve ismi türle özdeşleşen Hıtatı'l-Makriziye müellifi Makrizî olmuştur. Hıtat yazıcılığı türünün önemini, anlamak için Makrizî'nin eserinin yazılış amacına bakmak yeterlidir. Makrizî, Hıtat'ını Kahire'nin İslam dünyasının siyasi ve kültürel merkezi olduğu dönemde ulaştığı medeniyet seviyesini anlatmak için yazmıştır. Kısaca hıtat yazıcılığı İslam şehirlerinin ulaştığı medeniyet seviyesini anlatmayı, halkın durumunu ve o şehirle ilgili dağınık bilgileri bir araya getirmeyi ve o şehirle ilgili kaynak eserlerinin bilinmesini amaçlamıştır. Bu çalışmada, bu geleneğin devamı olarak Salih Ahmed Ali tarafından yazılan Hıtatı'l-Basra'nın tarihi değeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hıtatı'l-Basra geleneksel hıtat yazıcılığının bir devamı olmak üzere modern çağlarda kaleme alınan örnek bir çalışma olarak öne çıkmaktadır. Bu eserin kaynakları klasik kaynaklar ve modern kaynaklar şeklinde ikiye ayrılarak incelenmiştir. Eserin yazarı Salih Ahmed Ali, Arap-İslam Dünyasının ünlü tarihçilerinden olup kültür ve medeniyet tarihçiliğini öncelikli çalışma alanı olarak seçmiştir. Toplumsal ve ekonomik hayat ile şehir tarihçiliğine yoğunlaşmasında hocası Gibb'in yanı sıra ailesinin ticaretle uğraşması da rol oynamış olabilir.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Hitat, Basra, Salih Ahmed Ali, İslam şehirleri

Atıf Bilgisi

Hizmetli, Mustafa. "Hitat Geleneğine Modern Bir Katkı: Salih Ahmed Ali'nin Hitatu'l Basra Adlı Eseri ve Kaynakları," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* /18 (Haziran 2023), 1-24.

<https://doi.org/10.23897/usad.1319082>

Geliş Tarihi	14.02.2023
Kabul Tarihi	29.05.2023
Yayın Tarihi	23.06.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Modern Contribution to the Khitat Tradition: Salih Ahmad Al-Ali's Khitat Al-Basra and Its Resource

Mustafa Hizmetli | ORCID: 0000-0002-3924-7081 | mhizmetli@bartin.edu.tr

Bartın University, Faculty of Letters, Department of History, Bartın, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03te4vd35>

Abstract

The word "Khiṭaṭ", which was the name given to a tribe or a community of tribes in newly established cities after the first Muslim conquests, later became a name of the works written for the promotion of buildings and structures in these cities and their neighbourhoods. Whereas the first known book, Khiṭaṭ, was written by al-Haytham Ibn 'Adī, it became an area where Egyptian authors came to the fore beginning with Ibn 'Abd al-Ḥakam. Al-Maqrīzī was the author of al- Khiṭaṭ'l- Maqrīzī, whose name was identified with the genre and brought the tradition of Egyptian Khiṭaṭ writing to its peak. To understand the importance of the Khiṭaṭ type of writing, it is sufficient to look at the purpose of writing Al-Maqrīzī 's work. Al-Maqrīzī wrote his Khitat to describe the level of civilization that Cairo reached when it was the political and cultural centre of the Islamic world. In short, it aimed to tell the level of civilization reached by Islamic cities, to bring together the state of the people and scattered information about that city, and to know the source works about that city. In this study, the historical value of Khitatu'l- al-Basra, written by Salih Ahmad al-Ali as a continuation of this tradition, has been tried to be revealed. The importance of Khitat al-Basra stems from the fact that it evaluates the data in classical sources together with the findings of modern studies. In this respect, Khitatu'l- al-Basra stands out as an exemplary work written in modern times as a continuation of the traditional writing of the Khitatu'l. The sources of this work are divided into two as classical sources and modern sources. The author of the work, Salih Ahmad al-Ali, is one of the famous historians of the Arab-Islamic World and had chosen the historiography of culture and civilization as his primary field of study. In addition to his teacher Gibb, his family's dealing with commerce might play a role in his concentration on social and economic life and urban historiography.

Keywords

Islamic history, Khitat, al-Basra, Salih Ahmad al-Ali, Islamic cities

Citation

Hizmetli, Mustafa. "A Modern Contribution to the Khitat Tradition: Salih Ahmad Al-Ali's Khitat Al-Basra and Its Resource". *Journal of Seljuk Studies* /18 (June-2023), 1-24.

<https://doi.org/10.23897/usad.1319082>

Date of Submission	14.02.2023
Date of Acceptance	29.05.2023
Date of Publication	23.06.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Mahalle veya semt anlamındaki hıtta kelimesinin çoğulu olan hıtat, ilk Müslüman fetihleri sonrasında yeni kurulan şehirlerde bir kabile veya kabileler topluluğuna ayrılan yere verilen genel isimdir. Sonraları bu şehirler ve mahallelerindeki bina ve yapıların tanıtımı için yazılan eserlerin de bu adla anıldığı görülmektedir. Hıtat kitaplarında müstakil olarak ele alınan bu konulara şehir bölge tarihleri ve coğrafya kitaplarında ayrı başlıklar altında yer verilmiştir. İbn Nedim'e göre bilinen ilk hıtat kitabı Heysem b. Adî (ö. 822) tarafından Kûfe için yazılmış ancak günümüze ulaşmamıştır (İbn Nedim, 2019, s. 312). İbn Abdülhakem'den (ö. 871) itibaren Mısırlı müelliflerin öne çıktığı bir alan haline gelen hıtat yazımı konusunda eser veren diğer müelliflerin başlıcaları şunlardır: Kindî (ö. 961), İbn Zülak (ö. 996), Müsebbihî (ö. 1029), Kudâî (ö. 1062), Cevvanî (ö. 1192), İbn Abdüzzahir (ö. 1293), İbnü'l-Mütevvec Zübeyrî (ö. 1330), İbn Dokmak (ö. 1407), Evhadî (ö. 1408) ve Makrizî (ö. 1442). Hıtat yazıcılığının Makrizî'nin *el-Hıtatu'l-Makriziyye* adlı eseriyle zirveye ulaştığı kabul edilmektedir (Yiğit, 1998, s. 401-402). Hıtat türünün en ünlüsü olan Makrizî'nin bu eserinin yazılış amacı ve konusundan söz etmek bu türün önemini ortaya koymak açısından anlamlıdır. *Hıtat*'ını Kahire'nin İslam dünyasının siyasi ve kültürel merkezi olduğu dönemde ulaştığı medeniyet seviyesini anlatmak için yazan Makrizî, böylelikle Mısır halkının durumunu anlatmayı, ülkenin tarihiyle alakalı dağınık bilgileri bir araya getirmeyi ve kendi döneminde var olan veya kaybolmuş olan kaynak eserlerin bilinmesini sağlamayı istemiştir. Müellifin Kahire'nin topografyası hakkında verdiği bilgiler çok kıymetlidir. Eserde ayrı başlıklar halinde anlatılan konuları şöyle sıralamak mümkündür: Şehrin civarı, kapıları, semtleri, sokakları, geçitleri, köprüleri, çarşı ve pazarları gibi ortak kullanım alanlarını, cami, medrese, han, hamam, köşk, saray, hazine, hapishane gibi resmi ve sivil yapılar ile önemli evler. *Hıtatü'l-makriziyye* (Makrizî, 2013/1434) kendisinden sonra yazılan *el-Hıtatü't-Tevfikıyyetü'l-cedide*, (Ali Paşa Mübarek, 1980-2005), *Hıtatü'ş-Şâm*, (Muhammed Kürd Ali, 1983/1403), *Hıtatü'l-Başra* (Ali, 1986, s. 288) gibi eserler için kaynak ve model olmuştur. Bu eserlerden ilki Mısır (Kahire), ikincisi Suriye, üçüncüsü ise Basra hakkında yazılmıştır (İpşirli, 1998, s. 402). Bu çalışmada Salih Ahmed Ali tarafından söz konusu geleneğin bir devamı olarak yazılan *Hıtatü'l-Basra*'nın tarihi değerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Yazarı: Salih Ahmed Ali

1918'de Musul'da doğan Salih Ahmed, Aneze kabilesinin Abdele (Abâdile) kolundandır. Yüksek öğretmen okulu tarih bölümünü 1941'de bitiren yazar, iki yıl öğretmenlik yaptıktan sonra, gönderildiği o zamanki adıyla 1. Fuad Üniversitesi (Kahire Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi tarih bölümünü birincilikle bitirdi. Hasan İbrahim Hasan, M. Mustafa Ziyâde, M. Şefik Gurbal, İbrahim Nushi buradaki hocalarından bazılarıdır. Doktora öğrenimini Oxford Üniversitesinde Hamilton A. R. Gibb'in ¹(Landau, 1996, s. 66-67) yönettiği *Early History of*

¹ Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb (1895-1971): İslâm tarihi ve Arap edebiyatı sahaslarındaki çalışmalarıyla tanınan İngiliz şarkiyatçısıdır. Bkz. Jacob M. Landau, "Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen (1895-1971)", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14, 66-67.

Basrah: A study of the Organization of an Islamic Mısır başlıklı teziyle 1949'da bitirdi. Aynı yıl Bağdat Üniversitesi Edebiyat ve Bilimler Fakültesi'ne İslam Tarihi hocası olarak atanan Salih Ahmed Ali, 1951'de doçent, 1955'te profesör oldu. Üniversitede çeşitli idari görevler alan Salih Ahmed Ali, Irak ilimler Akademisi üyeliği ve başkanlığı yaptı, çeşitli ödül, nişan ve madalyalar aldı. UNESCO'ya bağlı Dünya Tarih Yazımı Heyeti başkan yardımcılığı yapan Salih Ahmed Ali, çeşitli ulusal ve uluslararası kuruluşların üyeliklerine seçildi. Vefat tarihi 25 Aralık 2003'tür (Özel, 2019, s. 459).

Arap ve İslam dünyasının ünlü tarihçilerinden olan Salih Ahmed Ali, kültür ve medeniyet tarihçiliğini öncelikli çalışma alanı olarak seçmiş, yönetim, toplumsal ve ekonomik hayat, kültür ve şehircilik konularına alaka göstermiştir. Genel İslam tarihinin gelişimini izlemek bakımından İslam şehir tarihçiliğinin önemine dikkat çeken Salih Ahmed Ali, Hz. Peygamber'in ilk dönem uygulamalarını yansıtmaları bakımından öncelik verdiği Mekke ve Medine'nin yanı sıra Basra, Kûfe, Hîre, Bağdat ve Sâmerâ gibi Irak şehirleriyle ilgili çalışmalar yapmıştır. Toplumsal ve ekonomik hayat ile şehir tarihçiliğine yoğunlaşmasında hocası Gibb'in yanı sıra ailesinin Musul'da Sarraflar Çarşısı'nda ticaret yapmasının da rol oynamış olması muhtemeldir. Bir kültür ve medeniyet hakkında genel değerlendirme yapmak için ayrıntıların önemini vurgulayan Salih Ahmed Ali, İslam Tarihinin genel resmini ortaya koyabilmek için toplumsal yapı, ekonomik ve kültürel hayatla ilgili ayrıntıları inceleme konusu yapmıştır. Bu araştırmaların verilerine dayanarak genel yargılara varmaya çaba göstermiş, siyasi tarih konularıyla da buna yardımcı olduğu ölçüde ilgilenmiştir. Görüşlerini her zaman aşırıktan uzak mutedil bir çizgide savunan Salih Ahmed Ali, milletlerin birlik ve bütünlüğünde dilin önemini altını çizerken Arap toplumları için de kendi dillerinin bir birlik ve bütünlük aracı olduğunu söylemekten geri durmamıştır (Özel, 2019).

Salih Ahmed Ali hakkında Hamid Matbai (Matbai, 2002) ve Nasır Abdürrezzak Molla Casim (Nasır Abdürrezzak Molla Casim, 2010) birer monografi yazmışlardır. Musul Üniversitesi tarafından 12 Aralık 2011 tarihinde adına Musul'da düzenlenen "el-Müerrih el-Üstâz ed-Duktûr Sâlih Ahmed el-Alî ve cühûdühü'l-ilmîyye fî târihi'l-hadâreti'l-Arabiyye" başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan on dört tebliğle Salih Ahmed Ali çeşitli yönleriyle tanıtılmıştır (Özel, 2019, s. 460).

2. Eserleri:

- Muhadaratu fî't-tarihi'l-Arab* (1952, 1955),
- Harac fî'l-İrak: fî'l-uhudi'l-İslâmîyye el-ula* (Bağdat: 1990),
- Hicaz fî sadri'l-İslâm* (Bağdat: 1990),
- Devletü'r-Resul fî'l-Medîne: dirase fî tekevuniha ve tanzimiha* (2001),
- Dirasat fî'l-idare fî'l-uhudi'l-İslâmîyyeti'l-ula* (1989),
- İdare fî'l-uhûdi'l-İslamiyyeti'l-ûlâ* (Beyrut: 2014, önceki eserin 2. Basımı),
- Dirasat fî tetavvüri'l-hareketi'l-fikriyye fî sadri'l-İslâm* (1983),
- Bağdad medîneti's-selam inşauha ve tanzimu sükkaniha fî'l-uhud* (Bağdad: 1985),
- Mensucat ve'l-elbisetü'l-Arabiyye fî'l-uhudi'l-İslâmîyyeti'l-ula* (Beyrut: 2003),
- Tanzimatü'l-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye fî'l-Basra fî'l-karni'l-evvel el-hicri* (Bağdat: 1953),

Tarihü'l-Arabi'l-kadim ve'l-bi'setü'n-nebeviyye (Beyrut: 2003),
Ulum inde'l-Arab: dirase fi kütübüha ve mekanetiha fi'l-hareketi'l-fikriyye fi'l-İslâm (Beyrut: 1989),

Tarihü'l-Arab fi'l-kuruni'l-vusta (1961: N. Maruf ve A. Feyyaz'la birlikte),
Tetavvürü'l-fikri'l-kavmiyyi'l-Arabi (1986: ve ötekiler),
Ömer b. Abdülaziz hâmisü'l-hulefai'r-raşidin (Beyrut: 2000, 2002),
Sâmerrâ: dirâse fi'n-neş'e ve'l-bünyeti's-sükkâniyye (Beyrut: 2001);
Kûfe ve ehluhâ fi sadri'l-İslam: dirâse fi ahvâliha'l-umrâniyye ve sükkânihâ ve tanzîmâtihim (Beyrut: 2003),

Bağdadu medineti'l-İslam: canibü'l-garbi (Bağdat: 1985),

Fütuhati'l-İslamiyye (Beyrut: 2014),

Ali b. Muhammed sâhibu'z-zenc ve devletühu'l-mehzuze (Beyrut: 2006).

Britannica ve İslam Ansiklopedilerine maddeler yazan Salih Ahmed Ali'nin çeşitli eserlerin tercüme ve neşirlerinin yanı sıra yüzden fazla da makalesi bulunmaktadır (Özel, 2019, s. 460).

3. Muhtevası ve Önemi:

Hıtatu'l-Basra bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü şehirlerin önemi, düzeni, Arap Yarımadası'nda kurulan şehirler, İslam ve şehir hayatı, Kûfe, Basra şehirleri ve Basra'nın karakteristik özelliklerinin ele alındığı bir takdimle başlamaktadır.

Girişin 1. bölümünü çalışmanın kaynakları oluşturmaktadır. Yukarıda çalışmanın kaynakları incelenirken değinildiğinden ayrıca burada yer verilmemiştir.

Girişin Basra mıntakası (Bölge) başlıklı ikinci bölümünde ise Basra arazisi, suları, tarımsal ürünleri, ticareti ve vergilerinden söz edilmektedir.

Takdimden sonra üç kısım altında 15 bölüm ve bir ek bulunmaktadır.

Eserin ilk kısmının birinci bölümü Basra şehrinin mahalleleri ve mimari yapıları başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk olarak Basra'nın kuruluşu ve nüfusunun artması, İslam fetihleri sırasında Basra'nın durumu, Utbe b. Gazvan, Basra'nın kuruluşu ve sakinlerinin sayısındaki artış ele alınmıştır.

Mahallelerin düzeni başlıklı 2. bölümde aşiretlerin yerleştikleri mahalleler, vali Ziyâd'ın bu mahallelerde yaptığı düzenleme, bir hıttaya (mahalle) yerleşen halkla buranın ismi arasındaki uyum, arazi mülkiyetlerinin değişimi, şehrin imarının genişlemesi, sonraki dönemde imardaki genişlemeler incelenmektedir.

Basra Ulu Camisi ve hükümet konağı başlıklı 3. bölümün konuları: Basra Ulu Camisinin yerinin belirlenmesi, caminin alanının genişlemesi, Ziyâd'ın yaptırdığı bina, Mehdi'nin genişletmesi, Harunürreşid'in genişletmesi, geç dönemde Basra ulu Camisi'nin durumu, avlusu, Basra emirlerinin hamamları ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde Hükümet konağı (dârü'l-imâre) başlığı altında çeşitli valilerin yaptırdıkları hükümet konağı binaları ele alınmaktadır: Ziyâd'ın yaptırdığı bina, Ubeydullah b. Ziyâd'ın yaptırdığı hükümet konağı, Adî b. Ertât'ın ve Süleyman b. Ali'nin yaptırdığı konaklardan söz edilmektedir.

Dördüncü Bölümde Humuslar, başlığı altında Ehlü'l-âliye (Kureys, Kinâne, Becîle, Has'am, Kays Aylân, Müzeyne, Esed) ye mensup aşiretlerin yerleştiği mahallelerle Temim,

Bekr b. Vail, Abdülkays ve Ezd'e mensup diğer aşiretlerin yerleştiği mahalleler hakkında bilgi verilmiştir.

Beşinci bölümde Batı tarafındaki mimari yapılar ele alınmıştır. Hasan Basri ve Zübeyir'in kabirleri, Mirbet mahallesi, Mirbet'teki köşkler, Osman kapısı.

Altıncı Bölüm: Kuzey tarafındaki mimari yapılar: Enes köşkü, zaviye, Beyaz köşk, İstifanos mahallesi, Buhariye, Harbiye.

Yedinci Bölüm: Ortak kullanım yapıları: Sûk (çarşı-Pazar), Bilal çarşısı, diğer çarşılar, Mukaddesi zamanındaki çarşılar, Nasır Hüsrev'in rivayetine göre çarşılar.

Hamamlar: Abdullah b. Osman hamamı, diğer hamamlar. Basra surları, surların Ebu Cafer Mansur zamanında yapılması, geç Abbasi döneminde Basra surları.

İkinci kısmın başlığı Etrafu'l-Basra'dır.

Onuncu bölüm Batiha ve Ömer nehri başlığını taşıyor. Basra sarnıçları, Batîha ve içme suları, müsennaat, Adî nehri, İbn Ömer nehri, Batiha çevresinde ıslah edilen topraklar.

Onbirinci bölümde Dicle'nin Batı yakasındaki nehirler ele alınıyor: Ebu'l-Esad nehri, Matâra, kuzeydoğu'daki nehirler, Murat nehri, Deyr nehri.

On ikinci bölüm: Ma'kıl ve Kila nehri

Ma'kıl nehri, Bilal nehri, Habl, Ma'kıl nehri'nin yanındaki yapılar, Kila nehri, Zübeyr'in evi, Darurrızk, Medinetu'r-rızk, Çorak arazi ve mevali mahallesi

Zabuka, Hasan Mezarlığı, Mirkab, Habl, Cezire, köprü (cısır).

Onüçüncü bölüm: Übülle nehri ve Şattı Osman

Übülle ve Ecane nehirleri, Übülle nehri, sel/taşkın, Übülle'den suyunu alan nehirler, Übülle şehri, Şattı Osman, Şattı Osman'daki nehirler, Hâcir nehri, Esâvire nehri.

On dördüncü bölüm: Güney bölgesindeki nehirler

Harb nehri, Ümmü Habib nehri, Hâcir nehri, Ebu Kurre nehri, Kesir nehri, Şâzânî nehri, Nafiz nehri, Muğire nehri, Riyahî, Muhdes, Dinari, Yahudi nehri, Mutavvaa, Süfyani nehri.

On beşinci bölüm: Ebul Hasîb nehri ve çevresi.

Ebu Hasîb nehri, muhtara, minki/menki nehri, Ebu Şakir nehri, nehri civa kür, nehrül-garbi, nehrü'l-Emir, İshaki nehri, Seyhan, kandel.

Üçüncü kısım: Dicle küreleri, Basra arazisi ve vergileri

On altıncı bölüm: Dicle'nin Doğu yakasındaki arazi. arazi ve bataih(bataklık)

On yedinci bölüm: Dicle küreleri

Dicle küreleri, Sorumluları(vulât), Dicle kürelerinin vergileri, Dicle kürelerinin fethedilmesi, Dicle küresinin tasucları: Meysan, Destimeysan, Eber Kubaz, Mezar, Seyb Nehri, Caferiyye, Cebba, Kerhumeysan, Meymun nehri, Madiyan, Müfettah, askeri Ebu Cafer, Ferec, Şuaybiyye, Hatame nehirleri, Fırat, Muvaffakiyye, Abadan.

On sekizinci Bölüm: Basra'nın vergileri ve arazisi

Basra'nın arazisi ve hükmü, Fetih sırasında Arapların emanetleri(vedai), haraç belirlemenin tekrarı, vergi miktarı, Basra'nın sevadı, haraç sorumluları, Basra sevadının vergisi, ilk Abbasi asrındaki vergi miktarı, Geç Abbasi dönemindeki vergi miktarı, ticaret, ticareti geliştiren faktörler, İslam fetihlerinden sonra ticaretin gelişmesi, öşür vergisi toplanan merkezler, Habl, Übülle, mükus, gemilerden alınan vergi miktarı

Ek: yerleri belirlenemeyen Basra yapıları:

Mescitler, köşkler, evler ve mahalleler, nehirler

indeksler

Salih Ahmed Ali'nin bu çalışmasını yeni veriler ışığında yeniden gözden geçirip düzenleyerek yazdığı *Tanzimatü'l-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-evvel el-hicri* isimli eserindeki plan tamamen farklıdır. Bu eser bir mukaddime, üç kısım ve eklerden oluşmaktadır.

Birinci kısım: Tanzimatü'l-ictimaiyye (Sosyal düzenlemeler)

Tarihi istiraz, Arap toplum düzeni,

Köleler

Arap olmayanlar

Yönetim

İkinci kısım: Tanzimatü'l-maliyye (mali düzenlemeler)

Varidât (gelirler)

Masrufât (giderler)

Memurların Maaşları

Rızık

Askeri yükümlülükler

Münşeati'l-amme

Merkezi hazinenin payı

Geçim düzeyi, fiyatlar

Geçim düzeyi, hayat şartları

İslam'ın kapitalizm karşısındaki tutumu

Memurlar

Ticaret, gelirler, dış ticaret ve transit ticareti, doğuyla ticaret, Hind ile ticaret

Tacirler ve iş insanları

Bankalar, devlet bankaları, bölge bankaları, dihkânlar, özel bankalar

İş

Ekler

Basra aşiretleri

Basra'daki devlet memurları

Fihrist

Kaynaklar, Arapça ve Yabancı kaynaklar

Salih Ahmed Ali'nin bu eserinin önemi klasik kaynaklardaki verilerle modern araştırmaların bulgularını birlikte değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle *Hıtatu'l-Basra* geleneksel hıtat yazıcılığının bir devamı olmak üzere modern çağlarda kaleme alınan örnek bir çalışma olarak öne çıkmaktadır. Yazar en erken yazılan şehir ve bölge tarihleri ile fütûh kitaplarının verilerini modern araştırma metotları ışığında inceleyerek Mısır ve Kahire ekseninde odaklanmış olan hıtat türünü Basra körfezine taşımayı başarmıştır. Yazarın sosyal ve ekonomik tarihi önceleyen bir yaklaşıma sahip olması incelediği şehrin analizine siyasi tarihin gölgesinin düşmesini de önlemiştir.

4. Hitatu'l-Basra'nın Kaynakları

Salih Ahmed Ali'nin eserini yazarken yararlandığı kaynakların sayısı epey fazladır. Bu yüzden bunları klasik kaynaklar ve modern araştırmalar şeklinde iki başlık altında incelemek uygun olacaktır.

a. Klasik kaynaklar

Ebu Ubeyde Ma'mer b. Musennâ (ö. 209/824): *Kitâbü'l-Basra, Kitâbü Kuzâti'l-Basra*, (İbn Nedim, 2019, s. 460)

Bu iki kitaplar günümüze ulaşmamıştır. Ancak başta Belâzürî, Taberî, Müberred, Câhiz gibi sonraki müelliflerin yaptığı aktarımlar sayesinde kendilerinden haberdarız.

Heysem b. Adî (ö. 207/822): *Kitâbü Fahri Ehli'l-Kûfe alâ Ehli'l-Basra, Kitâbü Kudâti'l-Kûfe ve'l-Basra*.

Medâinî (ö. 228/843): *Kitâbü Haberi'l-Basra ve Fütûhihâ*:

Destümeysân, Mugîre b. Şube ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin valilikleri, Ahvaz, Menâzir, Nehr Tîrâ, Sûs, Tüster, Kale, Hürmüzân, Dabbe b. Muhsan, Cündişâpûr, Sahretâc, Karyetü'l-Abdî, Sürrak, Mihricân Kazak, Mâsebezân, Sürrak kalesi, Râmeühürmüz, Büstân fetihleri/olaylarını ihtiva eder (İbn Nedim, 2019, s. 320). *Kitâbü Kudâti ehli'l-Basra, Kitâbü Müfâharati Ehli'l-Basra ve Ehli'l Kûfe* (İbn Nedim, 2019, s. 322).

Salih Ahmed Ali, Medâinî'nin Hz. Peygamber ve sîreti, Horasan ve doğudaki olaylardan söz eden çok sayıda kitap yazdığını ve bunların hiçbirinin günümüze ulaşmadığını belirtmektedir. Üstelik erken dönem İslam tarihçilerinin önde gelenlerinden Halife b. Hayyat, Belâzürî, Taberî gibi birçoğu ondan çok sayıda aktarımda bulunduğu gibi, Câhiz de ondan birçok aktarım yapmıştır. Ne yazık ki eserlerinden aktarım yapanların birçoğu Medâinî'nin kitaplarının ismini belirtmedikleri gibi, ne kadarını ihmal ettiklerini de bildirmemişlerdir.

Zaman ve önem bakımından Medâinî'yi Ömer b. Şebbe Nemerî (ö. 262/876) izler. Taberî tarihinde İbn Şebbe'nin Medâinî'den aldığı rivayetlerin pek çoğunu nakletmiştir. İbn Nedim, İbn Şebbe'nin Basra ve Basra emirleri hakkında *Kitâbü'l-Basra, Kitâbü Ümerâi'l-Basra*, isimli bir kitap yazdığını belirtir (İbn Nedim, 2019, s. 346). İbn Havkal (ö. 4/10. Asır) Basra'yı anlattıktan sonra İbn Şebbe'nin Kûfe ve Mekke kitaplarını yazmadan önce Basra hakkında *Kitabu'l-Basra* diye bilinen bir kitap yazdığını ve oranın birkaç özelliğini anlattığını kaydetmektedir (İbn Havkal, 2014, s. 197). İbn Hazm, *Kitabü'l-Basra*'dan Basra tarihi hakkında bilgi edindiği az sayıda kitaptan biri olarak söz eder (Makkari, 1969/1367, s. 160).

Bu eser kaybolmuştur. Ancak Yâkût Hamevî'nin, *Mu'cemü'l-Büldan*'da, (Yâkût Hamevî, 1995, fihrist) İbn Hallikan'ın, *Vefeyatü'l-ayan*'da, (İbn Hallikan, 1968) İbn Hacer'in *Lisanü'l-mizan*'da (İbn Hacer Askalani, 1995/1416, s. 92, 127) yaptığı gibi bazı yazarlar ondan kimi parçalar aktarmışlardır. Belki de bu kitaptaki Basra ve orada yetişen şahsiyetler hakkındaki pek de az olmayan bilgileri Taberî tarihinde, Zehebî, *Siyerü Alamü'n-nübelâ*'sında aktarmışlardır. Veki' (ö. 306/918), *Ahbaru'l-Kudât* adlı eserinde Basra kadıları hakkında çok sayıda metin nakletmiştir. O, bunları Nemerî'den aldığını belirtmiştir. Bununla Ömer b. Şebbe'yi kastettiği açıktır, ancak yararlandığı kitabın adını vermemiştir (Ali, 1986, s. 12).

İbn Hazm (ö. 456/1064), "Basra tarihi konusunda Ömer b. Şebbe'nin kitabından başka

kitap bilmiyorum. Bir de Ebu Süfyan'a nisbet edilen Rebi' b. Ziyâd'ın çocuklarından bir adamın *Hitatu'l-Basra ve Katâiuha* isimli kitabı. Onun ailesinden iki adama ait iki kitap; onlardan biri Abdülkahir olup nesep olarak Küreyzî'dir. Bu ikisi oranın çarşıları, mahalleleri ve caddelerinden söz etmişlerdir" (İbn Hazm, 1987, s. 176). Ancak Salih Ahmed Ali, kaynaklarda yaptığı araştırmada Küreyzî nesepi Abdülkahir'e rastlamadığı gibi, onun ve Basra halkından olan ikinci kişinin kitabını da bulamadığını belirtmiştir (Ali, 1986, s. 12).

İbn Hazm, *Hitatu'l-Basra ve Katâiuha* hakkında kitap yazan Rebi' b. Ziyâd'ın soyundan olan adamın ismini belirtmemiştir. Ancak kaynaklarda Ziyâdî'nin soyundan gelen Basra halkından birçok isim zikredilmiştir. Anılan isimler arasında bu isme en çok uyanı Ebu Abdullah Muhammed b. Ziyâd b. Ubeydullah b. Rebi'b. Ziyâd b. Ebih Ziyâdî Basrî'dir. Zehebî'nin verdiği biyografisine göre o, h. 160/776'da doğmuş, Hammad b. Ziyâd Yezid b. Zürey', Abdülvaris Tennurî, İbrahim b. Ebu Yahya Medenî, Müslim b. Halid Zencî, Mutemir b. Süleyman, Fudayl b. İyaz, Fudayl b. Süleyman ve onların tabakasındakilerden ilim almıştır (semia). Yu'yu' diye anılır. Buharî, İbn Mace, İbn Huzeyme, İbn Said, Abdullah b. İshak Medâinî, Ebu Arube Harrani, Muhammed b. Hasan Alusî, Muhammed b. Harun Ruvyanî, Muhammed b. Ahmed b. Süleyman Herevi, Abdullah b. Urve Herevi ve daha birçokları ondan hadis rivayet etmiştir. Ebu'l-Eş'as'la birlikte Basra'da kalanlara isnadda bulunmuştur. İbn Hibban, *Sikat*'ında ondan söz etmiş ve demiştir ki: Belki de o hata etmiştir. H. 250/864'ye kadar o 90'ında ve sağ idi (Zehebi, 1982/1402).

İbn Hazm dışında Ebu Abdullah Ziyâdî'nin yazdığı bir kitaptan söz edilmez. Ancak Razî, *Tarihu San'a* adlı eserinde "Kitabu Menâkıb'l-Basra müellifi Ebu Abdullah'tan" Kadı Yahya b. Eksem döneminde Basra'nın mescitlerinin ve dokumacıların sayısı, oradaki evlerin ve nehirlerinin sayısı hakkında bir metin aktarmıştır. Belki de bu, İbn Hazm'ın sözünü ettiği eserdir (Râzî, 1989/1409).

Yâkût Hamevî (ö. 626/1229), meşhur muhaddis Zekeriyâ b. Yahyâ Sâcî'nin (ö. 307/920) *Kitabu'l-Basra* adlı eserinden söz eder ve ondan pek çok metni müellif nüshasından yararlandığını belirterek aktarır. (Yakut Hamevî, 1995, s. 208) İbn Hacer (ö. 852/1449) de ondan Basra âlimleri hakkında bilgiler nakletmektedir (İbn Hacer Askalani, 1995/1416). Ancak kendisinden aktarılan metinler önemli olmakla birlikte, müellifin bilgisinin genişliği ve konusunun kapsamı hakkında bilgi verecek kadar yeterli değildir (Ali, 1986, s. 13-14).

Sehavî (ö. 902/1497), Basra hakkında iki kitaptan söz eder: ilki İbn Şebbe'nin, ikincisi İbn Dihcan'ındır². Ancak o, ikinci kitaptan veya yazarından söz etmez³. (Rosenthal, 1968, s. 461)

İbn Nedim (ö. 385/995), Basra, orada yetişen bazı şahsiyetler veya meydana gelen olaylar hakkında birçok eser zikretmektedir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

Heysem b. Adî'ye ait *Kitâbü Kudâti'l-Kûfe ve'l-Basra, Kitabu Ahbari Ziyâd b. ebihi, Kitâbü Fahri Ehli'l-Kûfe alâ Ehli'l-Basra*, (İbn Nedim, 2019, s. 310-311)

İbn Ebi'l-Bağl'e ait *Kitâbü'r-Resâil fi Fethi'l-Basra*; (İbn Nedim, 2019, s. 418)

² O, Fezailü'l-Kûfe müellifi Muhammed b. Ali b. Fazl b. Dihkan olmalıdır.

³ Rosenthal, metinde İbn Dahjan, dipnotta ise İbn Dihkan şeklinde vermiştir. Rosenthal, 1968, s. 461.

Sahibu Zenc hakkında iki eser biri Şelemye lakaplı Muhammed b. Hasan b. Sehl Kâtib'e ait *Kitâbü Ahbâri Sâhibi'z-Zenc ve Vakâ'ihî*, (İbn Nedim, 2019, s. 390) diğeri İbnü'l-Veşşâ'ya ait *Kitâbü Ahbâri Sâhibi'z-Zenc*, (İbn Nedim, 2019, s. 268)

Ebû Mihnef'e ait *Kitâbü Fütûhî'l-İrak, Kitâbü Yezîd b. Mühelleb ve Maktelihi bi'l-Ukr*, (İbn Nedim, 2019, s. 292-294)

İbn Abde'ye ait *Kitâbü Menâkihu Âli'l-Mühelleb, Kitâbü Nesebi Veledi Ebî Sufra Mühelleb ve Vele dihî* (İbn Nedim, 2019, s. 326)

Mugire b. Muhammed Mühellebi'ye ait *Kitâbü Menâkihi Âli'l-Mühelleb*, (İbn Nedim, 2019, s. 336)

Hâlid b. Hıdâş b. Aclân'ın *Kitâbü'l-Ezârika ve Hurûbi'l-Mühelleb, Kitâbü Ahbâri Âli'l-Mühelleb* (İbn Nedim, 2019, s. 336)

Yezîd b. Muhammed el-Mühellebî'nin *Kitâbü'l-Mühelleb ve Ahbârihi ve Ahbâri Vele dihî* (İbn Nedim, 2019, s. 338).

Mühelleb ailesi Basra'nın önde gelen ailelerinden biri olduğundan onlar hakkında yazılan eserlerde Basra ve orada yaşayan halk hakkında pek çok bilgi bulunduğu kuşkusuzdur. Ne yazık ki bu kitaplardan hiç biri günümüze gelmemiştir.

Basra, hicri ilk iki asır boyunca geniş değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklikler barışçıl ve yavaş yavaş gerçekleşmiş, ilk düzenlemenin izlerini tamamen silmemiştir. Ancak, Sahibu'z-zenc hareketine paralel olarak meydana gelen sarsıntılar derin etkiler bırakmıştır. Öyle ki Abbasi halifeliği orada düzen ve güvenliği yeniden sağladıktan sonra Basra, görüldüğü kadarıyla geçmiştekinden temelde farklı düzenlemelerden etkilenmiş gibidir. Bu gelişmeler Belâzürî ve Taberî gibi büyük tarihçiler kapsamlı kitaplarını tamamladıktan sonra gerçekleşmiştir. Aynı durum Basralılar hakkında bilgi veren kitaplar için de geçerlidir. Sonraki asırlarda buranın tarihine ayrılmış bir kitap adından söz edilmez. Ancak özellikle Bağdat'ta yazılan genel tarih kitaplarının birçoğu Basra halkı hakkında çeşitli/dağınık bilgiler vermektedir. Bunlar:

İbn Miskeveyh'in *Tecaribü'l-Ümem*'i, Ruzraveri tarafından yazılan zeyli, (Zeylu kitâbi tecaribi'l-ümem, Ebû Şüca Zahireddin Muhammed b. Hüseyin Ruzraveri; ed. Henry Frederick Amedroz. *Târîhu Ebi'l-Hüseyin Hilâl es-Sabi*

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*'i

İbnü'l-Esir'in *Kâmil fi't-tarih*'i,

İbn Ebi'l-Hadid'in *Şerhu Nehcü'l-Belağası*,

İbn Sirin'in *Tarih*'i,

İmâdüddin İsfahanî'nin, *Haridetü'l-kasr ve ceridetü'l-asr*'i

Numan b. Muhammed b. Irak'ın *Madenu'l-cevher bi Tarihi'l-Basra ve'l-Cezair*'idir.

Yakut Hamevî (ö. 626/1229), İbn Sirin'in *Tarih*'inden⁴ Basra ile ilgisini gösteren dört metin nakletmiştir. Bunlardan biri 310/922 yılında Yemame halkının Basra'ya göçüyle alakalıdır (Yakut Hamevî, 1995, s. 319). İkincisi Basra'daki Mincab hamamı hakkındadır

⁴ Yakut Hamevî onun künyesini Hasan b. Abdullah b. Sirin Sahibu't-Tarih olarak verir. *Mu'cemü'l-bıldan*, 6, 148.

(Yakut Hamevî, 1995, s. 299). Üçüncüsü Basra halkını övmekle ilgilidir (Yakut Hamevî, 1995, s. 437). Dördüncüsü Ziyrabaz hakkındadır (Yakut Hamevî, 1995, s. 163).

İmadüddin İsfahani (597/1201)'nin *Haridetü'l-kasr ve ceridetü'l-asr* 1 müellifin hicri 6./m12. Asırda ülkelere yaptığı kapsamlı yolculuklar sırasında karşılaştığı veya tanıdığı şairlerin biyografilerine ayrılmış büyük bir eserdir. Müellif eserinin Irak şairlerine ayrılan kısmının 4. cildinde Basra şairlerine 64 sayfa ayırmıştır (İmadüddin İsfahani, 1978/1398). Bu sayfalarda anlatılan şairlerin yaşadığı dönemde Basra'daki şartlar ve oraya bağlı ülkeler hakkında bilgi bulunmaktadır.

Kitâbu Ma'deni'l-cevâhir fî tarihi'l-Basra ve'l-Cezair (İbnü'l-İrak, 1973) de ise Basra'nın faziletleri, Kûfe ile müfaharesi, emirleri, kadıları, fakihleri, âlimler ve hadis ricalinden orada bulunanlar, cömertler, şairler ve çevresindeki köyler hakkında bilgi bulunmaktadır. Eserin Sultan Süleyman döneminde yazıldığı anlaşılmaktadır. İçerdiği bilgiler eski kaynaklara dayanmaktadır, içerisinde yeni bir şey yoktur (Ali, 1986, s. 16).

Büldan kitapları da konuları arasında Basra'ya yer vermiştir. Bu türden günümüze gelenlerin en eskisi Câhiz'in (ö. 255/869) *Büldan ve Acâibü'l-Emsar* isimli eseridir. Müellif, Basra'ya ayırdığı beş sayfada oranın Kûfe ile kıyaslamasını yapmış, Basra'nın imarı konusunda az ama değerli bilgiler vermiştir. Ancak günümüze eserin tamamı değil, Ubeydullah b. Hasan'ın yaptığı muhtasarı ulaştırılmıştır (Ali, 1986, s. 16).

İbnü'l-Fakîh'in (ö. 3-4/9-10. Asır) *Kitâbü (Aḥbâri)'l-Büldân*'ında (İbnü'l-Fakîh, 1996/1416) Basra hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Müellif, bunların bir bölümünü Belâzürî'nin *Fütuhu'l-Büldan*'ından bir bölümünü de Câhiz'dan aktarmaktadır. Orada Basra'yla Kûfe arasındaki uzun müfahare⁵ (Durmuş, 1995, s. 79) den söz eder. Ancak bunları iktibas ettiği kaynaktan söz etmez. Eser hicri 3. yüzyılın sonlarında yazılmış olmakla birlikte verdiği bilgiler 2. asrın ortalarına kadar ancak uzanır. Verdiği bilgiler dayandığı kaynaklardakileri destekler niteliktedir (Ali, 1986, s. 16-17).

İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), *el-A'lâku'n-nefise*'sinde Basra'yı konu başlığı olarak ele almıştır. Ancak ulaşım yolları, bataklık (Betâih), ülkenin tuhaf/acayip yönleri, ilklerinden söz ederek eserinde Basra'ya değindiği söylenebilir (İbn Rüste, 2017).

Sührab'ın *Suveru'l-Ekâlim*'inde (Sührab, (1929) Basra bölgesindeki Şattularab'ın iki yakasındaki nehirlerin tasviriyile ilgili bilgiler değerli olmakla birlikte net değildir. (gayru dakikatün) eserin içindeki eksik ve hataları tamamlayacak veya doğrulayacak başka bir nüshası henüz bulunmamıştır.

İstahri (ö. 340/951-52'den sonra), *Mesalik ve Memalik*'inde Basra'yı tanıtmak için bir sayfa ayırmıştır. Bu sayfada Irak'a ve oradaki bazı durumlara/şartlara değinmiştir (İstahri, 2015). İbn Havkal, İstahri'nin söylediklerini nakletmiştir. İbn Havkal'ın eserinin müstensihî, oraya bir sayfa eklemiştir. Burada hicri 6. yüzyıl ortalarında Basra'daki şartlar hakkında değerli bilgiler vermiştir (İbn Havkal, 2014).

Mukaddesi (ö. 390/1000 civarı), *Ahsenü't-Tekasim*'de h. 4. yüzyıl sonlarına doğru

⁵ Nazım veya nesirle yapılan temeddüh karşılıklı atışma ve yarışma şeklinde olursa buna **müfâhare** adı verilir. (Durmuş, 1995, s. 12, 79).

Basra'daki şartlar ve imar faaliyetleri hakkında az ama değerli bilgiler vermiştir (Mukaddesi, 2015).

Sefername'sinde Basra'ya birkaç sayfa ayıran Nasır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra), oranın bazı çarşılarını, camilerini ve önemli mimari yapılarını anlatmıştır (Nâsir-ı Husrev, 1994).

Zührî, İbn Sa'id Mağribî, Şerif İdrisî, Ebu'l-Fidâ, Vatvat, Nuveyrî, Kalkaşendî gibi müelliflerin büldan (ülkeler) kitaplarına gelince Basra ile alakalı bilgileri ilk kitaplara dayanmaktadır. Yakut Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldan*'ında Basra hakkında yeterli bilgiler vardır. Bunları öncelikle Belâzürî'nin *Fütuhü'l-büldan*'ından yararlanarak yazmıştır. Bir kısmını ise İbn Şebbe, Ebu Zekeriya Sâcî, İbn Dihcan ve İbn Sirin gibi müelliflerin eserlerinden almıştır. Ancak o, bu bilgilere kendi dönemindeki Basra'nın durumuyla alakalı bilgileri eklememiştir (Yakut Hamevî, 1995, s. 430-440).

Basra ve Basralı şahsiyetler siyasi, askeri ve fikri olaylarda İslam'ın ilk asırlarında önemli rol oynamışlardır. İslam dünyasındaki halk hareketlerinden söz eden eserler Basra'ya çok değerli bölümler ayırmışlardır. Bunların en açıklayıcı olanları Ensâb, Tarih, Tabakât, Büldân ve edebiyat kitaplarıdır.

Ensâb kitaplarından bize ulaşanların en eskileri arasında Hişam b. Muhammed Kelbî, Ebû Ubeyde ve İbn Düreyd'in eserleri başta gelir.

İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819?), *Neseb* kitabını kabileler ve aşiretlere göre düzenlemiş, bunların nesep bakımından alakalarından söz ettiği gibi, bazılarının yurtlarına, Cezire'de ve İslam şehirlerinde yerleştikleri yerlere değinmiştir. Kûfe hakkında detaylar sunan eserde, Basra'yla ilgili özlü değiniler vardır. Ayrıca eserinde söz ettiği aşiretlerden Basra'da oturanlar vardı. İbnü'l-Kelbî'nin önemi ensâb konusunda günümüze ulaşan en geniş ve eski kitap olmasından kaynaklanır. O, İbn Sa'd, İbn Habib, Belâzürî, Taberî, İbn Makula, Sem'anî ve İbnü'l-Esir'in de aralarında bulunduğu nesep ile ilgilenen tarihçilerin dayandığı başlıca kaynaktır.

Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'ya (ö. 209/824) gelince bazı kabilelerin nesepi hakkında yazmıştır. *Nakaizu Cerîr ve'l-Ferezdak*'ındaki (Ebû Ubeyde, t.y.) açıklamalarında aşiretler ve ilişkileri hakkında geniş bilgi verir.

İbn Düreyd (ö. 321/933), *İştikak* (İbn Düreyd, 1958, s. 713) isimli eserini kişi ve aşiret adlarına göre düzenlemiştir. Bu eserinde Basra aşiretleri, hitatı, önemli şahsiyetleri ve bazı mimari yapılar hakkında kıymetli bilgiler verir.

Tabakât kitapları ise nahiv, Edebiyat, Tıp, Fıkıh ve Kur'an kıraati gibi ilimlerden birinde ilgileriyle temayüz eden şahsiyetleri araştırmakla ilgilenir. Ancak bu konuda yazılanların çoğu muhaddisler hakkındadır. Ancak kişiler hakkındaki açıklamalar intisab edildikleri mısır veya şehre göre düzenlenmişlerdir. Tabakât kitaplarında fikir hareketlerinin ortaya çıktığı ve hadisle ilgilenenlerin yaşadığı önemli merkezlerinden biri olması bakımından Basra'ya dikkat çekici özel bölümler ayrılmıştır.

Tabakât kitaplarından günümüze ulaşanların en eskilerinden biri Halife b. Hayyat'ın (ö. 240/854) bu başlıkla yazdığı eseridir (Halife b. Hayyat, 1966). Kitap, anlatılan kişilerin nesep, tabaka ve şehirlerine göre düzenlenmiştir. Halife'nin bu düzenlemede kişilerin

aşiretlerin de esas aldığı görülmektedir. O Basralı şahsiyetlerle ilgilenmiş, aşiretlerinden söz etmiş, Basra aşiretlerinin hitatı ve mimari yapıları hakkında azımsanmayacak bilgiler vermiştir.

Tabakât konusunda yazılanların en eskisi ve en geniş İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakâtü'l-Kübra*'sıdır (İbn Sa'd, 1968/1388). Fihristi hariç sekiz ciltten oluşan eserin yedinci cildi Basralı şahsiyetlere ayrılmıştır. Müellifin söz ettiği çok sayıdaki Basralı şahsiyet arasında özellikle hadis, fıkıh, Kur'an ilimleri ile ilgilenenler bulunmaktadır. Bazı kişiler hakkında kendinden önceki Halife b. Hayyât gibi ravilerden aldığı birçok bilgi vermiştir. İbn Sa'd, Basra'daki mimari yapılar hakkında da bilgiler verir. İbn Sa'd, savaş, siyaset ve yönetim alanındaki Basralı şahsiyetleri ihmal etmiştir. Ancak bu durum eserin gerek bilgilerinin detaylılığı ve gerekse titizliği bakımından çok önemli olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu yüzden de kendisinden sonra yazarların pek çoğunun dayandığı kaynak olmuştur.

Tabakât kitaplarını rical kitapları izler. Hadis ilmiyle ilk ilgilenenler onun için "Tarih" başlığını/ismini kullanıyorlardı. Bunların birçoğu o konuda çoğunlukla alfabetik sırayla düzenlenmiş kitaplar yazdılar. Bu eserlerde bu ricalin isimleri, aşiretlerinin yanı sıra intisab edildikleri şehirlere dair işaretler vardır. Bu eski eserlerin en büyüğü Buharî'nin (ö. 256/870) *Kitabu Tarihi'l-Kebir*'i ve İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *İstıab fi Marifeti'l-ashâb*'ıdır.

Bu konuda geç dönem yazılan kitaplar arasında İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-gabe fi ma'rifeti's-sahabe* (İbnü'l-Esir, 1997/1418) adlı eseri önemlidir. Müellif bu eserde İbn Mende, Ebu Nuaym, İbn Abdülber, Muhammed b. Ebu Bekir İsfahanî ve Ebu Ali Gassanî'den yararlanmıştı.

Ancak rical konusunda geç dönemlerde yazılan eserlerin en kapsamlısı İbn Hacer Askalanî'nin *İsâbe fi ma'rifeti's-sahabe* adlı eseridir (İbn Hacer Askalanî, 1972/1392). Sahabe ve Tabiilerin önemli bir kısmının biyografilerini içeren eserde kişilerin birçoğu hakkında bir bölümü kayıp olan eserlerden aktarılan yeterli bilgiler verilmiştir.

Bazı genel edebiyat kitaplarında Basra, Basralılar, oranın hitatı ve imarı hakkında değerli metinler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, sağladıkları bilgilerin kaynaklarını zikretmiştir. Ancak metinlerin birçoğunda kaynaklar belirtilmemiştir. Metinlerin, müelliflerin yaşadıkları döneme ait olması, buna sebep olarak gösterilebilir. Bu ilk kitapların en önemlileri İbn Kuteybe ve Câhiz tarafından yazılanlardır.

İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) konumuzla ilgili öne çıkan iki eseri bulunmaktadır. Bunlar *Uyunü'l-ahbâr* (İbn Kuteybe E. M.) ve *Ma'ârif*'tir (İbn Kuteybe, 1981). İlk eser kapsamlı bir kitap olup Basra ile alakalı hiç de az olmayan metinler içerir. Bunların bir kısmı yalnızca müellife ait bilgiler, diğerleri ise ilk ravilerden özellikle Medâinî'den aktardıklarından oluşmaktadır. İbn Abdirabbih'in *İkdu'l-ferid*'inde olduğu gibi geç dönem yazarların çoğu bu eserden aktarımda bulunmuşlardır.

Câhiz'in yetişme, konum ve kültür bakımından Basralı olması, yazdıklarının çokluğu, verdiği bilgilerin kapsamlılığı, çeşitliliği ve kendisinden yapılan aktarımların fazlalığı dolayısıyla ilk İslam asırlarında Basra ve durumlarının araştırılmasında ayrıcalıklı bir konumu vardır. Bunlara orası hakkındaki değerleri, yorumları ve görüşlerini de eklemek

gerekir. Câhiz'in verdiği bilgiler bir grup modern araştırmacının giriştiği derin araştırmaların temelini oluşturmaktadır. Bunlar arasında Ch. Pellat, Taha Hâciri, Vedia Taha Necm anılmaya değer olanlardır.

Câhiz (ö. 255/869) tarafından yazılan 250'yi aşkın kitap ve risalenin ismi kaynaklarda geçmektedir. Pellat yaptığı araştırmada onun 244 eserinin ismini tespit etmiştir (Pellat, 1960, s. 117-164). Bunların büyük bölümü kaybolmuş, geriye yalnızca isimleri veya yapılan çok küçük alıntılar kalmıştır. Yazık ki önemli kitaplarının azımsanmayacak bir bölümü günümüze Ubeydullah b. Hasan'ın yaptığı ihtisarlar halinde ulaşmıştır. Yazdıklarının bir bölümünde Basra'ya, oranın bazı bölgelerine ve orali önde gelen şahsiyetler hakkında açık değinilerini ayırmak mümkündür. Bunlar kitaplarının birçoğuna dağılmış durumdadır. Ancak yazdıklarının büyük bölümünü yalnızca Basra'ya veya başka yerlere ayırdığını kesin olarak söylemek zordur. Yetişmesini tamamladıktan sonra Câhiz'in ikameti Basra'yla sınırlı kalmamış, hayatının son dönemlerinin yarısını Bağdat ve Samerra'da geçirmiştir. Basra'daki zengin fikir hayatı onun düşüncesinin oluşumunda en önemli etken olmakla birlikte, tek belirleyici de değildir. Basra hakkındaki geniş birikimi ve oradan çokça söz etmesi bütün anlatımını yalnızca Basra'ya ayırdığını göstermez. Ancak bu durum onun, *Hayevan*, (Cahiz, 1969) *Beyan ve't-tebyin* (Cahiz, 1968), *Buhala* (Cahiz, 1981) isimli üç büyük eserinde Basra hakkında verdiği bilgilerin açık önemini azaltmaz. Ayrıca Ubeydullah b. Hasan'ın ihtisarıyla günümüze gelen *Büldan*'ında verdiği bilgiler de kısa olmasına rağmen kıymetlidir.

Basra hakkında bol miktarda bilgi veren önemli eserlerden bize ulaşanların en kapsamlıları Belâzürî'nin *Fütühü'l-Büldan* ve *Ensâbü'l-Eşraf* ıyla Taberî'nin *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*'udur.

Belâzürî, (ö. 279/892-93) *Fütühü'l-Büldan*'ında (Belâzürî, 1987) ülkelerin fetihleri, yönetimleri, oralardaki şehirlerden söz eder. Eserde Basra bölgesinin fethi ve Basralıların fethettiği bölgeler hakkında uzun bölümler bulunmaktadır. Bunlar arasında Kuveri Dicle, Ahvaz, Faris, Kirman, Mukran, Sicistan, Hind, Horasan ve Maveraünnehir bulunmaktadır. Müellif eserine, Basra'nın şehirleşmesi, evler, saraylar, hamamlar ve nehirler gibi önemli mimari yapılarına dair kapsamlı ve kıymetli bir bölüm eklemiştir. Bu bölümde bilgi aktardıklarının çoğunun isimlerini zikretmiştir. Onlar İbnü'l-Kelbî, Medâinî, Velid b. Hişam Kahzami-ki kaynaklar onun yazdığı bir kitaptan söz etmezler. Ancak ortaya koyduğu bilgilerden bu sonuca varılabilir. Ki bunların çoğu nehirler ve iktalarla ilgilidir. Divanların kayıtlarından alınmıştır. Dedesi Kahzam b. Süleyman Emevi halifeliğinin son dönemlerinde divan sorumlusu idi. Büyük bir ihtimalle o, Belâzürî'nin kaynağına işaret etmeden verdiği Basra'nın nehirleri ve çiftlikleri (katai) hakkındaki bilgilerin kaynağı idi. Kapsamlı olan bu bilgileri ancak İbn Düreyd'in *İştikak* isimli eserinde geçen izafi/göreceli değinmelerle tamamlamak mümkündür. O bazı mimari yapıların ve nehirlerin yerleri ile kimi arazilerin (ikta) genişliğine değinmiştir. Belâzürî'nin konumu ve bilgilerinin genişliği onu Basra hakkında kendisinden aktarımda bulunan bir grup yazar için ilk kaynak haline getirmiştir. Özellikle İbnü'l-Fakîh Hemedani *Büldan* isimli eserinde ve Yakut Hamevî ondan yaptıkları bazı aktarımlarında Belâzürî'den söz etmişlerdir. O ikisinin bilgileriyle Belâzürî'nin söz

ettikleri arasındaki uyum, kendisinden söz etmemelerine rağmen de ondan aktarımda bulduklarını göstermektedir.

Fütuhü'l-Büldan, Yakut Hamevî'nin Basra ve nehirleri hakkında verdiği bilgilerde güvendiği kaynağıdır. Bu yüzden o *Mu'cemü'l-büldan*'ının Basra maddesinde, Belâzürî'nin 1. cüzde 636-653. sayfalar arasında Basra ve bazı hitatı hakkında yazdıklarının büyük bölümünü harfi harfine aktarmıştır. Aynı şekilde o, Belâzürî'nin Basra'nın nehirleri ve konumu hakkında 4. ciltte 830-846. sayfalarda yazdıklarının çoğunu nakletmiştir. Yakut Hamevî, nadiren Belâzürî'nin verdiği bilgileri hazfetmiş ve Basra hakkında diğer kaynaklardan aldığı çok az bilgiyi eklemiştir.

Maddeleri aşiretlere göre düzenlenen *Ensâbü'l-Eşrafta* (Belâzürî, 1996/1417) Basra valileri ile oralı şahsiyetlerin biyografileri detaylı olarak verilmiştir. Eserde yer alan zengin bilgilerin bir kısmı yazılan biyografi kapsamında Basra'daki durumlara ve bölgelerine ayrılmıştır. Bu bilgiler üzerinden oradaki medeni ve kültürel gelişmeleri izlemek mümkündür. Müellif bu bilgileri aktarırken her birinin ismini belirttiği bir grup ahbariden (tarihçi) yararlanmıştır. Bu konudaki hocalarının en önemlileri Medâinî, Ebu Ubeyde, Hişam b. Kelbî, Heysem b. Adi, Mesleme b. Muharib'dir. Ancak eserdeki bilgi zenginliğinin aksine ondan nakilde bulunanlar pek azdır.

Taberî'nin *Tarihu'r-rüsûl ve'l-mülûk* (Taberî, 1987) adlı eserinin anlattığı konuların kapsamlılığı ve kitapları kaybolmuş güvenilir ravilerden aktardığı bilgilerin zenginliği bakımından ayrıcalıklı bir yeri vardır. Taberî için bir raviden en geniş aktarımı yapmada belirleyici olan şart ravilerin bilgisinin genişliğidir. Basra hakkında aktarımda bulunduğu bu raviler içerisinde İbn İshak ve Vakidî'den aktardıklarına ek olarak Medâinî ve Ebu Ubeyde öne çıkar.

Taberî, (ö. 310/923) ravilerine dayanarak Basra'nın kuruluşu, savaşçıların yaptığı fetihler, kuruluşundan h. 310/922 yılına kadar Basralıların katıldıkları olaylar hakkında geniş bilgi verir. O, konularını kronolojik sıraya göre düzenlemesi ve hicri 3. Asrın 2. Yarısında Basra hakkında özellikle Muhammed b. Hasan b. Sehl'den yararlanarak Sahibu'z-zenc hakkında verdiği geniş bilgiler dolayısıyla Belâzürî'den önde gelir.

Taberî'nin eseri, bilgilerinin zenginliği ve müellifinin konumu dolayısıyla anlattığı dönemler hakkında kendisinden sonraki tarihçilerin dayanağı olmuş, verdiği bilgilerin tamamını veya bir bölümünü olduğu gibi/harfiyyen nakletmişlerdir. İbnü'l-Cevzî *Muntazam*'da, İbnü'l-Esir *Kâmil fi't-tarih*'te, İbn Kesir *Bidaye ve'n-nihaye*'de, İbn Haldun *İber*'de böyle yapmıştır.

b. Modern Araştırmalar

Son dönemlerde Irak'taki durumla ilgili yapılan araştırmalarda Basra hakkında da sayfalar bulunduğu gibi, Basra'daki hayatın yönlerinden birine veya oradaki durum ve şartlara ayrılmış birçok araştırma yayınlanmıştır.

Basra'daki sosyal ve ekonomik hayat hakkında Salih Ahmed Ali'nin bu konudaki eseri öne çıkmaktadır (Ali, 1953). Düşünce ve edebiyat hayatı konusunda ise Charles Pellat'ın Fransızca yayınlanan ve Arapçaya çevrilen *Câhiz fi'l-Basra ve Bağdad ve Samarra'*, 1413/1992; trc. İbrâhim Kilani, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1985. Vedia Taha Necm'in *Câhiz ve'l-hadareti'l-*

Abbasiyye, Ahmed Kemal Zeki'nin *Hayatü'l-Edebiyye fi'l-Basra*, Avn Şerif Kasım'ın *Şi'r fi'l-Basra fi'l-Asri'l-Emevi*, Faysal Samir'in Zenc ayaklanması hakkındaki eseri de bu kapsamda değerlendirilmelidir.

İslam öncesi ve sonrası Basra bölgesinin durumu hakkında Guy le Strange, *The lands of the eastern Caliphate*, 1352/1933, 3. bs. London: Frank Cass, 1966, Michael G. Morony, *Iraq after the muslim conquest*, Princeton: Princeton University, 1984. 655 s.

Basra fetihleri konusunda en geniş modern araştırma Caetani (1354/1935) tarafından *İslam Tarihi* adlı eserinde yapılmıştır. Eser, hicri 40 yılına kadar meydana gelen olaylar hakkında Arapça kaynaklardaki ve modern eserlerdeki bilgileri kapsar. Bu eserde Basra'nın fethi ve kuruluşuna ayrılmış bir bölüm bulunmaktadır (2/92-309, 379-384) (Caetani, 2020).

Basra bölgesindeki nehirler de çok sayıda modern araştırmacının ilgisini çekmiş, yazdıklarında Basra hakkında ayırdıkları bölümlerde 19. Asrın sonları ile 20. yüzyılın başlarında orada bulunan nehirlerin isim listelerini vermişlerdir. İçlerinden bir bölümü bunlara Basra tarihi hakkındaki genel bilgileri ve şehrin kuruluşundan itibaren meydana gelen olayları eklemiştir. Bunu da olaylar hakkında aktardıklarının öncelikle dayandıkları kaynakların sözünü ettiği siyasi olaylara bağlı olduğunun farkında olarak yapmışlardır.

Basra nehirlerinin listesini veren eserlerin en önemlisi İbrâhim Fasih b. Sıbgatullah Haydari'nin yayınladığı *Unvanü'l-mecd fi beyâni ahvâli Bağdad ve'l-Basra ve Necd*'indekidir (1882/1300 London: Dârü'l-Hikme, 1998/1419.). Müellif, Batı tarafında Aşar'dan Fao'ya doğru akan nehirlerin sayısını 33; Aşar'dan Hârîse'ye doğru akanları ise dokuz olarak verir. İsimleri belirtmeden bir kısmından ayrılan kollara da değinir. O, Şattûlarabın doğusundan ayrılan nehirlerin sayısını 22 olarak verirken, Abadan adasının güneyinin doğu yakasından çıkan bir grup nehrin ismini de söyler. Ayrıca Şattûlarabın köklerinden bir kısmını da sayar.

Muhammed b. Halife b. Hamed b. Musa Tai Nebhani, *Tuhfetü'n-nebhaniyye fi tarihi'l-Cezireti'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyai'l-Ulum, 1986.) adlı eserinde Basra nehirlerine bir bölüm ayırmış ve Şattûlarabın oradan batı yönünde 470 nehre ayrıldığını, doğu tarafında ise 167 kola ayrıldığını belirtmektedir. Yazar daha sonra kaynağını batı tarafından alan 170 nehrin isimlerini geçtikleri idari bölümlere ve konumlarının peş peşe oluşuna uygun bir silsile halinde sayar. Doğu bölgelerindeki Kurna(zirve)den güneye akan 38 nehrin ismini sayar. Batı tarafındaki köyler ve bölgelerin sayısını yetmiş olarak verir. Kendi dönemindeki Beni Ka'b emirliğine doğu tarafından girenlerin sayısını ise 78 olarak verir.

Baş'ayân, *Mecelletü luğati'l-arab*'da (3/2, yıl 1913) Şattûlarabın doğu ve batı yakalarındaki nehirlerin isimlerinin dökümünü verir; batı yakasında Kurna(zirve)dan Fao/fav'a kadar 470 nehrin ismini, Doğu yakasında Muhammere'ye kadar 164 nehir. Yazar orada eski kaynaklarda ismi geçen nehirlerin sayısından da söz eder.

Muhammed Tarık Katib, “Şattûlarab ve Şattûlbasra” adlı kitabında Belâzürî'nin *Fütuhü'l-büldân*'ı ve Yakut Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*'ında Basra nehirleri hakkındaki bilgileri, Makil ve Übülle nehri hakkındaki kıymetli eklemelerle birlikte nakletmiştir.

Basra'nın tarihi, kuruluşu ve hitatı hakkında yayınlanan araştırmaların en önemlileri şunlardır:

1. Abdülkâdir Baş'ayân el-Abbâsî, *Başra fî edvârihi't-târîhiyye*, Bağdad 1961.
2. Korkis Avvad-Beşir Fransis, *Nebzetun Tarihiyyetün fi Usûlü Esmâi'l-emâkini'l-irakiyyeti*, Mecelletü Sümer, 1-8, 1952.
3. Uebermann, İslam şehirlerinin kuruluşu (Almanca)
4. Salih Ahmed Ali, *Hitatü'l-basra*, 1986, Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İraki.
5. Beşir Fransis, *Übülle*, Mecelletü Sümer, 1952.
6. Mustafa Cevad, *Übülle ve nehrüha'l-Aşar*, Mecelletü Sümer, 1953.
7. Muhammed Tarık Kâtib, *Şattülarab fi't-tarih*, 1971. Hitatü'l-basra dâhil olmak üzere çok sayıda harita içerir.
8. Luis Massignon, *Hitatü'l-Basra ve Bağdad*, terc. İbrâhim Samerrai, Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1981, 127 s. Hitatü'l-basra'dan söz eder, harita vardır.

Sonuç

Salih Ahmed Ali, 20. Asırda Irak'ta yetişmiş bir kültür ve medeniyet tarihçisi olarak bu konularda yargıya varmak için sosyal, ekonomik ve kültürel hayatla ilgili ayrıntıların titizlikle incelenmesinin gereğine inanır. *Hitatu'l-Basra* isimli eserinde bu ilkenin uygulamasını görmek mümkündür. H. A. R Gibb yönetiminde Oxford üniversitesinde doktora tezi olarak hazırladığı çalışmada hicri birinci Asır Basra şehrinin düzenlemesini incelerken bu ilkeyi uygulamaya koyduğu görülmektedir. Müellif bir yandan İslam tarihinin ilk döneminden itibaren yazılan kimi günümüze gelmemiş başlıca kaynaklarındaki Basra ile alakalı malzemeyi derleyip işlediği gibi, bir yandan da modern araştırmalardaki konuyla ilgili verilerden yararlanmayı bilmiştir. Bu durum bir yandan klasik kaynaklardaki malzemenin kaybolmasını önlerken öte yandan modern araştırmaların yeni yaklaşımlarının Basra gibi erken dönem İslam şehrine uygulanması buradaki sosyal ve ekonomik yapıya farklı bir bakış açısıyla yaklaşmayı sağlamaktadır. Salih Ahmed Ali, *Hitatu'l-Basra* ile Mısırlı tarihçi Makrizî'nin *Hitatü'l-Makriziyye*'siyle zirveye ulaşan hitat yazıcılığının modern bir örneğini ortaya koymuştur. İslam tarihinin erken dönemlerinde yazılan -fütûh kitapları, şehir bölge tarihleri ile coğrafya kitapları başta olmak üzere- eserlerdeki malzemeyi toplayıp bunu modern araştırmaların verileriyle sentezlemek suretiyle hicri birinci yüzyıl Basra şehrinin toplumsal, ekonomik örgütlenmesini incelemiştir. Böylelikle yazar, şehir planı, mahalleleri, mimarı yapıları, coğrafi unsurları ve imkânlarıyla erken dönem Müslüman şehri Basra'nın gerçeğe en yakın fotoğrafını yakalamaya çalışmıştır.

Extended Summary

Khitat type has a special place and importance in Islamic historiography. Khitat is actually the name of the tribe or community of tribes settled in the newly established cities after the Early Islamic conquests. Later, the buildings or various architectural structures built in these cities were named after these works. Thus, Khitat writing emerged as a sub-genre in Islamic city and regional historiography. The first author of this type is Heysem b. Adî. However, it is seen that Egyptian historians came to the forefront in this field with Ibn Abd al-Hakam. However, Makrizi was the name that brought the Egyptian Khitat writing

tradition to the top. This can be understood from the purpose of writing his work titled Hitatu al-makriziyye. He stated that he wrote this work to describe the level of civilization he reached at a time when Cairo was the political and cultural centre of the Islamic world. The author, who was not content with explaining the level of civilization reached by Islamic cities through the example of Cairo, also tried to reveal the ethnic structure, social and economic situation of the people living there. In this way, he not only gathered the scattered information about the city in which he wrote his history, but also tried to create a solid library by saving the information in the source works about that city from being lost before him. While writing his work, the fact that he benefited from oral and written sources as well as his own observations and determinations increases the value of his work. Salih Ahmed Ali's Hitatu'l-Basra, which is the subject of this study, was written as a continuation of the same tradition. Ali first published his work, which he wrote as a doctoral thesis in English with the title Early History of Basrah: A study of the Organization of an Islamic Misr, in Arabic later. The aim of this study is to investigate the genealogical and economic situation of Basra in the first century Hijri and the developments and changes that took place in this regard. Ali, who did not adopt the predominant tendency in Islamic historiography to write the history of political history and important people, chose the historiography of culture and civilization as a priority area. In this framework, the administration was closely interested in social and economic life, culture and urbanism. The author, who draws attention to the importance of Islamic urban historiography in reflecting the development of Islamic history, in order to realize this, he has focused on researching the cities known as emsar since the Hz. Omar period. For this reason, he conducted studies on cities such as Basra, Kufa, Hira, Baghdad and Samerra, as well as Mecca and Medina in the Hejaz region. Believing in the importance of details to give a general opinion about a culture and civilization, Ali tried to reveal a general picture of Islamic history by examining the details of social structure, economic and cultural life. At the beginning of the sources that the author used while creating this work are the city and region histories written in the early period and the futuh books. He succeeded in presenting a modern example of the Khitat tradition by identifying the material compiled by these early period authors, most of whose works have been lost, from the transfers in the works of historians such as Belazuri, Taberî, Yakut Hamevî, Zehebî, and evaluating them in the light of modern research methods. Reflecting all the knowledge about Basra in classical sources from general histories to buldân, literature, tabat and ricâl books, Ali did not neglect to benefit from the data of modern researches. Synthesizing the data of classical sources and modern research, Ali put forward the social and economic organization of Basra in the first Hijri century by applying the plan in the Khitat of the Egyptian historian Makrizi. Those who read this work will be able to visualize a realistic image of the early Muslim city of Basra, with its city plan, market and neighborhoods, architectural structures, geographical features and facilities.

Kaynakça | References

- Ali Paşa Mübarek. (1980-2005). *el-Hitatü't-tevfikiyyeti'l-cedide li-Mısri'l-Kahire*. Cilt. 20. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb.
- Ali, Salih Ahmed. (1953). *Tanzimatü'l-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-evvel el-hicri*. Bağdad: Matbaatü'l-Maârif.
- Ali, Salih Ahmed. (1986). *Hitatü'l-Basra*. Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İraki.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir. (1996/1417). *Ensâbü'l-eşraf*. (Riyaz Zirikli, Süheyl Zekkar thk). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Belâzürî. (1987). *Fütuhu'l-büldan; (Ülkelerin Fetihleri)*. (Mustafa Fayda, trc.). Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı.
- Caetani, Leone. (2020). *İslam Tarihi*. (Hüseyin Cahid Yalçın, çev.). Lütfiye Hacıismailoğlu, Sema Dinç (haz.), (Cilt 2). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Cahiz, Ebû Osman Amr. (1968). *Beyân ve't-tebyin*. (Cilt 4). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Cahiz. (1969). *Kitâbü'l-hayevan*. (Abdüsselam Muhammed Harun, thk). (3. bs), (Cilt 7). Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- Cahiz. (1981). *Buhalâ*. (Taha el-Haciri thk). (6. bs). Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.
- Durmuş, İsmail. (1995). *Fahr. DîA* (Cilt 12, s. 79). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsenna (tarih yok). *Kitâbü'n-nekaizi nekaizu cerir ve'l-ferezdak*. (Anthony Ashley Beyan, ed.). (Cilt 3). Beyrut: Dâru Sadır.
- Halife b. Hayyat. (1966). *Kitabü't-tabakât*. (Süheyl Zekkar, thk.). (Cilt 2). Dımaşk: Vizaretü's-Sekafe ve's-Seyyahe ve'l-İrşad ve'l-Kavmi.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed. (1958). *İştikak*. (Abdüsselam Muhammed Harun, thk.). Kahire: Mektebetü'l-Hanci.
- İbn Hacer Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn. (1972/1392). *İsabe fi temyizi's-sahabe*. (Ali Muhammed Bicayi, thk.). Kahire: Dâru Nehdati Mısır.
- İbn Hacer Askalani. (1995/1416). *Lisanü'l-mizan*. (M. Abdurrahman Maraşlı, thk). (Cilt 1). Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin. (1968). *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman*. (İhsan Abbas, thk). (Cilt 2). Beyrut: Dâru Sadır.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım. (2014). *10. Asırda İslam coğrafyası*. (Ramazan Şeşen, terc.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed. (1987). *Resailü İbn Hazm el-Endelüsi*. (İhsan Abbas, thk.). (Cilt 2, bs. 2). Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed. (1981). *el-Maarif*. (Servet Ukaşe, thk.). Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbn Kuteybe. (tarih yok). *Uyûnü'l-ahbâr*. (Cilt 4). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshak. (2019). *Fihrist*. (Ramazan Şeşen, çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed. (2017). *Dünya coğrafyası: a'laku'n-nefise*. (A.F. Eker, çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. (1968/1388). *Tabakatü'l-kübra*. (İhsan Abbas, nşr.). (Cilt

- 1). Beyrut: Dâru Sadır.
- İbnü'l- Fakîh, Ebû Bekr Ahmed. (1996/1416). *Kitâbü'l-büldan*. (Yusuf Hadi thk.). Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin. (1997/1418). *Üsdü'l-gabe fi ma'rifeti's-sahabe*. (Halil Me'mun Şiha, thk.). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbnü'l-İrak, Numan b. Muhammed. (1973). *Kitâbu ma'deni'l-cevâhir fi tarihi'l-Basra ve'l-Cezair*. (Muhammed Hamidullah, thk.). İslamabad: Mecmaü'l-Buhusi'l-İslâmiyye.
- İmadüddin İsfahani, Ebu Abdullah. (1978/1398). *Haridetü'l-kasr ve ceridetü'l-asr: şuarai'l-Irak*. (M. Behçet Eseri. thk ve şerh). (Cilt 4). Bağdad: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-Fünun.
- İpşirli, Mehmet. (1998). Hitatü'l-Makriziyye. *DİA* (Cilt 17, s. 402-404). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- İstahri, Ebû İshak. (2015). *Ülkelerin yolları*. (Murat Ağarı, çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Landau, Jacob M. (1996). Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen (1895-1971). *DİA* (Cilt 14). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Makkari, Muhammed b. Ahmed. (1969/1367). *Nefhü't-tib* (Cilt 4). Kahire: Matbaatü's-Saade.
- Makrizî, Takiyyüddin. (2013/1434). *Hitatü'l-makriziyye*. (Eymen Fuad Seyyid, thk.). London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation).
- Matbai, Hamid. (2002). *Müerrih Salih Ahmed Ali*. Bağdad: Menşuratu beyti'l-hikme.
- Muhammed Kürd Ali. (1983/1403). *Hitatü's-şâm*. Cilt. 6. Dımaşk: Mektebetü'n-Nuri.
- Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed. (2015). *İslam coğrafyası* (Ahsenü't-tekâsim). (D. Ahsen Batur, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Nasır Abdürrezzak Molla Casim. (2010). *Müerrih Salih Ahmed Ali: Rihletü't-tesis li menhecin ekadimiyyin li-diraseti't-tarihi'l-Arabî*. Beyrut: Merkezi'd-dirasati'l-vahdeti'l-arabiyyeti.
- Nâsır-ı Husrev. (1994). *Sefernâme*. (Abdülvehhab Tarzî, çev.). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Özel, Ahmet. (2019). Sâlih Ahmed el-Alî. *DİA* (Cilt ek2, s. 459-461). Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pellat, Charles. (1960). Nouvel essai d'inventaire de l'oeuvre Ğâhizienne. (XXXI/2). 117-164. Arabica.
- Râzî, Ahmed b. Abdullah b. Muhammed. (1989/1409). *Târîhu Medîneti San'a*. (Hüseysin b. Abdullah Amri, thk.). (3. bs.). Dımaşk: Daru'l-fikr.
- Rosenthal, Franz. (1968). *A History of Muslim historiography*. Leiden: E.J. Brill.
- Sührab. (1929). *Acâibü'l-akalimi's-seb'a ila nihayeti'l-imore*. (Hans V. Mzik, thk.). Leipzig: Adolf Holzhaussens.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. (1987). *Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Yakut Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. (1995). *Mu'cemül-büldan*, (Cilt 5). Beyrut: Dâru Sadır.
- Yiğit, İsmail. (1998). Hitat. *DİA* (Cilt 17, s. 401-402). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zehebi, Şemseddin M. (1982/1402). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. (Şuayb el-Arnaut, Salih es-Semer,

thk.). (Cilt 11). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle

